

НИКОЛАЄВА Т.М.
(м. Київ)

ВНЕСОК ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ В РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – на початку XX ст.

На подальший розвиток економіки, соціальних і політичних інститутів протягом другої половини XIX ст. у Російській імперії значною мірою впливав загальний низький освітній рівень населення країни, який в Україні був ще нижчим порівняно з Європейською Росією, а також відсутністю чітко продуманої та організованої державної підготовки фахівців відповідно до тогочасних запитів. Існуюча мережа освітніх закладів нездатна була задовольнити потреби народного господарства в освічених кадрах, а держава не могла самостійно впоратися з посталою проблемою. На той час у Російській імперії всього 2% від загальної суми державного бюджету виділялося на освіту, що було в декілька разів нижче від сум, які асигнувалися у той час економічно розвиненими країнами Західної Європи. Так, у Англії на неї виділялося 10%, у Франції – 6,4%, Пруссії – 6%¹. Цікаві дані про рівень освіченості, зокрема, призовників були зафіксовані в матеріалах X з'їзду природодослідників і лікарів у Києві 1898 р., де на 100 новобранців із дев'яти губерній підросійської України (хто вмів читати і писати або тільки читати) в 1874 р. були грамотними 16 осіб, 1884 р. – 20 осіб, а 1894 р. – вже 33 особи. Причому найвищий рівень освіченості в 1894 р. спостерігався у Таврійській губернії (45%), а найнижчий – у Волинській (22%)². І хоча до кінця XIX ст. кількість громадян, які уміли писати й читати зростала, проте потреба в заснуванні нових освітніх закладів різних рівнів і спеціалізації продовжувала залишатися надзвичайно актуальною.

Нагальні питання підвищення рівня освіти населення визнавали навіть державні чиновники вищого рівня. Зокрема, катеринославський губернатор граф О. Келлер на межі XIX–XX ст. відзначав: «... визнано необхідним серед населення розповсюдження початкової освіти як загальної, так і сільськогосподарської»³.

Із розвитком промисловості та під тиском зростаючого пролетарського руху у суспільстві, особливо серед зміцнілої буржуазії, посилювалася думка про свою відповідальність за соціальну сферу робітничого класу, намагання дбати про культурний та освітній рівень промислових робітників. Як відомо, у царській Росії не існувало законодавства, яке зобов'язувало б капіталістів створювати заводські школи й гарантувати існування вже відкритих, воно лише рекомендувало їм за власним бажанням сприяти навчанню грамоті підлітків, які працювали на їхніх підприємствах. Зокрема, закони від 1 червня 1882 р. і 12 червня 1884 р. обмежувалися лише вимогою, щоб тим дітям, котрі не мали свідоцтва про закінчення однокласних народних училищ, власники заводів і фабрик надавали можливість відвідувати школу не менше трьох годин щоденно або 18 годин на тиждень⁴. Утім, в останні два десятиліття XIX ст., у час інтенсивного індустріального розвитку країни, підприємницький прагматизм буржуазії спонукав при багатьох фабриках і заводах засновувати школи, вечірні класи для робітників, недільні читання та різного рівня професійні навчальні заклади. За таких умов з останньої третини XIX ст. до справи поліпшення

освіти, крім церковнопарафіяльних шкіл, повітових і міських училищ, у країні взяли земські й міські організації, інтелігенція, різні наукові й технічні товариства, представницькі об'єднання купців і промисловців та окремі заможні громадяни. Особливо підприємницький прошарок гостріше від інших суспільних груп відчував потребу у грамотних, мислячих і дисциплінованих працівниках, а тому діяльність найбільш далекоглядних промисловців і купців не випадково поєднувалася із просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти.

Активно розвивалася громадська просвітницька ініціатива в різних формах – від клопотань перед урядом та заснування нових закладів до грошових пожертв та інших видів добродійності. Величезна потреба у кваліфікованих кадрах на виробництві була додатковим стимулом пожертвувань на підтримку освітніх закладів усіх рівнів. Тому промисловці і купці здійснювали як приватні, так і корпоративні пожертвування, часто віддаючи певний відсоток із власних прибутків. Індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективною тим, що при заснуванні навчального закладу заможний громадянин як правило і надалі, будучи його попечителем, піклувався про благоустрій та функціонування.

Аналізуючи участь підприємців у розвитку освітньої галузі, необхідно пам'ятати, що в Російській імперії весь час відчувався певний брак капіталів, а тому дефіцитні кошти у першу чергу вкладалися підприємцями у виробничу галузь. Значна частина промисловців уникала участі у соціальному розвитку суспільства, проте на фоні незадовільно низького фінансування освітньої галузі державними установами, діяльність певного кола підприємців на просвітницькій ниві була особливо вагомою.

При фабриках і заводах Наддніпрянської України у перші роки XX ст. для дітей робітників функціонувало близько 110 шкіл. За даними української дослідниці В.І. Кізченко найбільше їх було створено саме на цукрозаводах – 44. Тому багато в чому завдяки організаційним та матеріальним зусиллям торгово-промислового прошарку серед робітників України відсоток грамотних робітників напередодні революції 1905–1907 рр. досяг 50,8%, у той час як серед усього населення він не перевищував 20%.⁵

Ще в 40-х рр. XIX ст. на Городищенській цукроварні на Черкащині, яка належала Торговому дому братів Яхненків і Смирєнєв, почала діяти початкова школа для дітей робітників із сімома учителями та бібліотекою. Згодом тут було відкрито і недільну школу⁶. Учителювали там свідомі українці з вищою освітою. Наприкінці червня 1859 р. в Городищі побував Т.Г. Шевченко. Він був захоплено здивований новітнім заводським обладнанням, а коли відвідав школу, то прийшов у таке захоплення, що відразу обняв К. Яхненка, поцілував його і зі сльозами на очах промовив: «Батьку! Що ти наробив!»⁷ На початку 70-х рр., навіть у досить несприятливих для фірми у фінансовому відношенні умовах, там щорічно навчалось від 85 до 110 дітей. 1874 р. однокласне училище у зв'язку зі зростанням кількості бажаючих навчатися було реорганізоване у двокласне церковнопарафіяльне училище⁸. І в наступному десятилітті побутові й культурно-освітні умови життя їх робітників залишалися одними із кращих в Україні. Чиновник з особливих доручень Богданович так характеризував засновників училища: «Благочестиві власники не тільки прагнули, щоб їх підприємство було зразковим за внутрішнім і зовнішнім благоустроєм, а й посприяли влаштувати добрий дім Божий»⁹.

На цукроварнях відомих підприємців Терещенків, що містилися на

Правобережній і Лівобережній Україні, на межі XIX–XX ст. теж функціонували початкові народні училища для дітей службовців і робітників. Навіть сусідні сільські школи постійно отримували від цієї родини грошові субсидії для утримання та будівельні матеріали для спорудження або ремонту приміщень. Наприклад, при Михайлівському заводі на Глухівщині ще на початку 80-х рр. XIX ст. Терещенки збудували початкове училище, яке відвідували також діти з навколишніх сіл. Училище хоча й належало земству, утримувалося лише коштами М.А.Терещенка. У 1886 р. учитель цієї школи отримував платню 250 руб. на рік, тоді як у земських школах вона становила 150–200 руб. При Тьоткінському цукрозаводі Рильського повіту 1910 р. онук останнього М.І.Терещенко спорудив нову шкільну двоповерхову цегляну будівлю, в якій на першому поверсі розміщувалося початкове трирічне училище, а на другому – училище підвищеного типу, із чотирирічним курсом, куди діти вступали після закінчення початкового. Загалом в обох школах навчалось до 250 хлопців та дівчат¹⁰.

На межі XIX–XX ст. при всіх цукрозаводах, які належали іншому відомому підприємцю, П.І.Харитоненку, були відкриті народні училища з бібліотеками, ставилися театральні постановки не тільки заїжджими трупами, а й самими робітниками. Навіть у навколишніх із промисловими підприємствами селах церковнопарафіяльні народні школи переважно утримувалися його коштом¹¹. На утриманні Харитоненків також знаходилися сумські Троїцька і Соборна церковнопарафіяльні школи та жіноча учительська семінарія¹².

У Мошногородищенському маєтку графині К.А.Балашевої (Черкаський повіт), котра також активно займалася цукроварінням і гуральництвом, містилося 18 народних церковнопарафіяльних шкіл у селах і два двокласних народних училища із ремісничими відділеннями в містечках Мошни і Городище. Усі вони отримували відчутну фінансову допомогу з боку графині. Так, двокласні училища повністю утримувалися К.А.Балашевою, а церковнопарафіяльні школи, в яких навчалось понад 2000 дітей, крім грошової допомоги, починаючи з 1887 р., по черзі за її рахунок були перебудовані або отримали нові приміщення. До середини 1890-х рр. таким чином було споруджено в селах маєтку 14 шкіл. Щорічна допомога народним школам у цей час у середньому коливалася в межах 1800 руб. У 1902 р. К.А.Балашева заснувала Еллінську жіночу школу в Мошнах, витративши на спорудження її приміщення 46,7 тис. руб. та на утримання останньої до 1911 р. включно 50,6 тис. руб. 1910 р. при Маріїнському цукрозаводі вона відкрила народне училище, яке повністю утримувала власним коштом та побудувала для нього приміщення, асигнувавши на це протягом двох років 11,4 тис. руб.¹³

Цукрозаводчик Л.Є. Кеніг при власних цукроварнях також заснував початкові училища в с. Гути і м. Тростянці Харківської губернії. Гутянське училище, із п'ятирічним терміном навчання, було відкрито в 1882 р. Воно повністю знаходилося на утриманні господаря цукрозаводу, який із часом побудував нове приміщення на 250 учнів, забезпечивши його електричним освітленням, центральним опаленням, водогоном і вентиляцією. У 1911 р. до приміщення училища була прибудована театральна сцена, учнів забезпечували безкоштовними сніданками, підручниками і письмовим приладдям¹⁴.

Мізерні надходження на потреби освітньої сфери з боку держави не давали змоги підготувати достатньої кількості грамотних робітників, яких вимагали потреби зростаючого промислового виробництва Донбасу. Тому, як і в інших галузях економіки, власники заводів та рудників, акціонери промислових

товариств відкривали школи, гімназії, професійні училища, створюючи додаткові, а інколи і єдино можливі умови для отримання певного рівня освіти робітниками та їхніми дітьми, а іноді й мешканцями навколишніх поселень.

Звіт спеціальної комісії А.Штофа стосовно шкільних закладів на гірничих підприємствах підтверджує, що в 1900 р. на 17 найбільших рудниках Донбасу діяло 12 шкіл, в яких навчалось 1017 учнів. Кращою серед них було визнано школу на 112 учнів Олексіївського гірничопромислового товариства, яку заснував його власник О.К.Алчевський. Тут працювали два вчителі, законовчитель, функціонували недільна та вечірня школи для дорослих, дві бібліотеки. Ще більша школа на 300 учнів діяла при руднику Російсько-Донецького товариства. Найкращими у звіті були визнані 7 шкіл: Гданцівського, Дніпровського, Новоросійського, Нікополь-Маріупольського, Олександрівського, «Провіданс» і Петровського металургійних заводів, у яких навчалось 2260 учнів¹⁵.

За офіційними даними середня вартість навчання одного учня власникам металургійних заводів наприкінці XIX ст. обходилася у 40,4 руб. щорічно. Для порівняння слід зазначити, що утримання церковнопарафіяльної школи чи школи грамотності у той час дорівнювало в Таврійській губернії – 446 руб., Катеринославській – 242, Харківській – 101, Херсонській – 98 руб. на рік. Утримання ж одного учня в земських школах оцінювалося в 8,32 руб., тобто в 5 разів менше, ніж у гірничозаводських¹⁶. Тобто, фінансування шкіл при промислових підприємствах було набагато кращим, ніж церковно-приходських та земських.

Чималий внесок в освіту робітників та членів їхніх родин робило Новоросійське товариство, засноване валлійцем Джоном Юзом. Уже з моменту заснування заводу було відкрито дві школи – російську, в якій навчалось 80 дітей, та англійську, де отримували освіту 35 учнів. Навчання в школах було платним – у російській 5 руб. на рік, а в англійській – 20 руб., однак діти вдів та сироти від плати звільнялися. У 1896 р. в Юзівці існувало вже три заводські школи на 525 учнів, де працювало 18 вчителів. При заводі також працювали бібліотека та книгарня¹⁷. Витрати на їх утримання без відрахування на опалення, освітлення й амортизацію будівель складали 13 тис. руб. щорічно. Загальна вартість приміщень освітніх закладів товариства наближалася до 75 тис. руб. На початку XX ст. при заводі та рудниках Новоросійського товариства загалом працювало шість початкових навчальних закладів¹⁸. Зрозуміло, що отримання освіти за умови досить значної плати було доступним дітям кваліфікованих працівників або інженерно-технічних кадрів. Однак, наявність такого рівня шкіл збільшувала загальні потенційні можливості отримання високого рівня початкової освіти.

У Луганську при заводі Гартмана в окремому двоповерховому кам'яному будинку була розташована школа, яка складалась із дев'яти класних кімнат, майстерні, спортивного залу, бібліотеки та вчительських кімнат. Навчальний заклад мав водопостачання, каналізацію та парове опалення. Усі витрати на утримання школи робили власники цього підприємства. У 1905 р. підприємцями було збудовано нове приміщення школи, а всього витрати на роботу цього навчального закладу того року загалом склали 25 705 руб. Кількість учнів школи, як і вчителів, які їх навчали, надалі зростала. Зокрема, в 1914 р. тут лічувалось 350 учнів та 28 учителів¹⁹.

Загалом в Україні у 1911 р. існувало 216 фабрично-заводських та рудничних навчальних закладів, де навчалось 29 378 учнів. Серед усіх 9 українських

губерній лєвова частка освітніх закладів зосереджувалася на найбільш промислово розвинутій Катеринославщині – 125²⁰.

Досить часто підприємці опікувалися шкільними закладами, що передбачало, насамперед, пожертвування коштів на їх утримання. Так, на початку ХХ ст. опікуном церковнопарафіяльних шкіл Бахмута став купець О.Бадодін. До складу Бахмутської повітової училищної ради, яка вирішувала питання роботи земських училищ та парафіяльних шкіл, належали відомі місцеві підприємці К.І.Карпов та Г.С.Лобасов. У 1910–1913 рр. постійним опікуном Катерино-Олександрівської чоловічої гімназії в Луганську був комерсант С.Ілленко²¹. Голова ІV Державної думи Росії дворянин М.Родзянко – великий землевласник та підприємець Катеринославської губернії – лише у 1912 р. пожертвував на суспільні потреби, у тому числі на заснування навчальних закладів майже 135 тис. руб.²²

Хоча доброчинність і була рисою певної частини заможних людей, проте слід добре усвідомлювати, що вона властива найбільш освіченим, ліберально налаштованим підприємцям. Чисельність тих, хто вкладав власні кошти у розвиток освіти суспільства поступово збільшувалася, але ця тенденція лише набирала свого розмаху і була практично перервана спочатку Першою світовою війною, а остаточно – революційними подіями 1917 р.

Підприємці засновували навчальні заклади не тільки при власних підприємствах, а й у місцях, пов'язаних з їх місцем проживання або активної ділової діяльності. Так, на батьківщині Терещенків, у Глухові, один із найвідоміших представників цієї родини – Федір Артемійович – у серпні 1891 р. відкрив трикласне «Міське училище Федора Терещенка». Засновник надав 30 тис. руб. на спорудження двоповерхового будинку школи та вніс капітал у 72 тис. руб. на її утримання. У навчальному закладі безкоштовно отримували початкову освіту діти із незаможних родин Глухова, а першочерговим правом вступу до нього користувалися вихованці дитячого притулку, заснованого раніше його батьком – Артемієм Яковичем. У грудні 1893 р. із метою збільшення плати вчителям Федір Артемійович додав до внесеного ним капіталу ще 37,8 тис. руб.²³ І надалі члени цієї родини сумлінно опікувалися училищем, збільшивши капітал на його утримання до 167 тис. руб. У 1912 р. міське училище Федора Терещенка відвідували 253 учні²⁴.

У Києві Терещенками було засновано міське початкове училище на 300 учнів. Микола Артемійович у 1899 р. пожертвував капітал у 150 тис. руб., а його син Олександр у 1903 р. – ділянку землі вартістю 104 тис. руб. та додатковий капітал у 120 тис. руб. До 1907 р., коли було завершено будівництво училища, загальна сума витрат обох Терещенків на спорудження й утримання зазначеного навчального закладу досягла 425 тис. руб.²⁵ Він вирізнявся своїм архітектурним стилем серед сусідніх будівель і був найкращим у місті серед початкових шкіл. Нині у будинку міського зразкового училища ім. М.А.Терещенка міститься Київський державний університет театру, кіно і телебачення ім. І.К.Карпенка-Карого.

В Одесі значну увагу розвитку початкової освіти приділяв відомий підприємець і громадський діяч Г.Г.Маразлі. Так, 1886 р. він пожертвував 12 тис. руб. на спорудження приміщення народного училища та церкви на Куяльницькому лимані при грязелікарні, а в 1889 р. виділив 15 тис. руб. на спорудження приміщення народного училища на Ближніх Млинах. Того року в міській думі він порушив питання про впровадження спортивних ігор і гімнастичних вправ у

навчальний процес. Ще один відомий одесит – купець Л.Єфрусі – на розі Мало-Арнаутської і Старо-Портофранківської вулиць на власні кошти заснував міське училище свого імені на 400 учнів. Заклад згодом перейшов у відання міського самоуправління²⁶.

В Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. існували різні форми просвітницької роботи серед дорослого населення: недільні школи, народні будинки, аудиторії, бібліотеки, читальні тощо, де проводилися лекції, навчальні заняття, театральні вистави, організовувалися екскурсії, походи та ін. Питаннями поширення просвітництва серед бідного населення на межі XIX–XX ст. займалися спеціальні громадські організації, найстаршими серед яких були Харківське і Київське товариства поширення грамотності серед народу²⁷.

Харківське Товариство грамотності, створене ще 1869 р. за ініціативи прогресивно налаштованих викладачів місцевого університету на чолі з професором М.М.Бекетовим та місцевої інтелігенції, було громадською організацією, а тому фінансовий бік його діяльності завжди був для нього актуальним. Членські внески та пожертвування від промисловців і банкірів (Ф.С.Карпова, М.Х.Гельферіха, І.Й.Рубінштейна та ін.), допомога від фінансових і комерційних закладів, а саме Земельного і Торгового банків, місцевого відділення Азовсько-Донецького банку, які відраховували за постановами загальних зборів акціонерів чималі суми на потреби товариства²⁸. У грудні 1872 р. купці-євреї, які постійно проживали в Харкові, при Товаристві грамотності відкрили «російсько-єврейську» школу для найбільш бідних дітей одновірців. 1875 р. промисловець І.Й.Рубінштейн надав субсидію у сумі 1500 руб. та позику в 3500 руб. на будівництво її нового приміщення²⁹.

У 1897 р. громадськість Харкова розпочала кампанію по збору пожертвувань на будівництво Народного будинку Товариства грамотності. Серед тих, хто фінансував цю справу, був і П.І.Харитоненко (надав 2 тис. руб.). Відкриття Народного будинку відбулося 2 лютого 1903 р., який мав дві зали і бібліотеку-читальню. У ньому проводилися лекції, відбувалися концерти, театральні вистави, працювали вечірні класи, різні кружки та ін.³⁰

Успішно працювали й окремі його повітові відділення. Так, сумський філіал Харківського товариства грамотності, в якому почесним головою був цукрозаводчик П.І.Харитоненко, був заснований у вересні 1882 р. У його підпорядкуванні в середині 1890-х рр. перебували жіноча недільна школа і початкове училище, народні читання і книжковий склад³¹.

Київське товариство грамотності розпочало роботу в 1882 р., зосередивши увагу на поширенні освіти серед населення Києва та в містах і селах Правобережної України, де були відсутні земські установи. Завдяки організаційним зусиллям членів товариства в 1901–1902 рр. у Києві був споруджений переважно на громадські кошти (220 тис. руб.) Троїцький народний будинок, де зосереджувалися всі форми просвітницької роботи. Значні пожертви на цю справу зробили такі відомі промисловці, як Лазар і Лев Бродські, С.С.Могилевцев, М.Б.Гальперін, декілька представників родини Терещенків, ціла низка цукрозаводів і промислових підприємств³². У Троїцькому народному будинку нині міститься Київський театр оперети.

Крім Товариства грамотності, в Києві діяла з 1882 р. Комісія народних читань. Дві її секції – історико-літературна та природничо-історична – проводили читання в Народній аудиторії, спорудженій у 1895 р. за рахунок приватних пожертв та міських коштів. Серед добровольців, хто надав значні кошти на цю

справу, були підприємці В.Ф.Симиренко, Лазар Бродський, М.П.Дегтерев, члени родини Терещенків та ін.

В Одесі приміщення Народної аудиторії було споруджено в 1899 р. На придбання земельної ділянки і будівництво приміщення аудиторії потребувалося 20 тис. руб., з яких Одеське слов'янське благодійне товариство ім. Кирила і Мефодія надало 3 тис. руб., а решту – підприємець Г.Г.Маразли. Цей просвітницький заклад став важливим культурним центром у місті, який відвідувало до 500 ос. у святкові і недільні дні. Тут працювала бібліотека, відбувалися танцювальні вечори і лекції, ставилися вистави³³.

На початку ХХ ст. у містах України значного поширення набули недільні школи, або так звані школи для дорослих, які відігравали суттєву роль у структурі позашкільних освітніх закладів. Недільні школи засновувалися як і державою, так і міськими та сільськими громадами, а також окремими особами. Особливої популярності з 1862 р. серед таких закладів набула харківська жіноча безплатна недільна школа Христини Данилівни Алчевської, дружини відомого промисловця і фінансиста.

У мемуарах під назвою «Передуманное и пережитое» Х.Д.Алчевська згадувала: «Час українського руху 60-х років співпав із захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди». До 1870 р. школа працювала напівлегально вдома у Алчевської, а потім містилася у приміщенні початкового училища. У школі навчалось до 250 учениць, вік яких досягав навіть 40 років. 1896 р. на кошти засновниці було споруджено спеціальне двоповерхове приміщення для недільної школи. Тут розмістилися чимала бібліотека, набір навчальних посібників, у розробці і підборі яких брали участь відомі вчені Д.І.Багалій, В.Я.Данилевський та ін.³⁴ Велику роль у справі освіти народу відіграла «Книга дорослих», що була створена колективом недільних шкіл під керівництвом Х.Д. Алчевської (вперше книга вийшла друком у 1899 р.). У її салоні часто збиралися визначні діячі науки і мистецтва, серед яких були Г.Хоткевич, О.Олесь, П.Куліш, Т.Рильський, М.Вороний та ін. У харківській садибі Алчевських 1899 р. був установлений перший в Україні і другий у світі пам'ятник Т.Г.Шевченку³⁵.

У 1862 р. Алчевська відкрила ще одну жіночу недільну школу – у м. Мерефа Харківської губернії. Влітку 1878 р. в с. Олексіївці Михайлівської волості Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії після того, як туди приїхали нові власники маєтку Алчевські, Христина Данилівна на свої кошти заснувала ще одну народну школу. Ця однокласна земська школа також стала відомою на всю країну. Зокрема, з 1887 р. у ній викладав учитель-новатор Б.Д.Грінченко, який згодом став відомим педагогом, письменником, вченим-лексикографом.

Крім меценатства, Х.Д.Алчевська була відома як освітня діячка. Сама Христина Данилівна викладала у школі українську мову та літературу, нелегально через заборону влади пропагувала твори Т.Г.Шевченка, брала участь у підготовці тритомного видання «Що читати народу», який вийшов у Санкт-Петербурзі протягом 1888–1906 рр. На світовій виставці в Парижі ця праця, представлена Х.Д.Алчевською, отримала визнання видатних авторів із народної освіти західноєвропейських держав. Фінансова підтримка для організації недільних шкіл для дорослих забезпечувалася її чоловіком Олексієм Кириловичем, який надавав кошти також на видання підручників, книг, різних навчальних посібників³⁶.

Таким чином, в Україні окремі підприємці та їх об'єднання в останній третині XIX – на початку XX ст. активно сприяли розширенню мережі початкових навчальних закладів, будучи зацікавленими в піднятті загальноосвітнього рівня як молоді, так і дорослого населення, усвідомлюючи, що праця грамотного працівника є набагато продуктивнішою. Насамперед вони засновували й утримували народні училища при власних підприємствах, намагалися сприяти проведенню серед робітництва певної культурно-освітньої роботи, надавали відчутну фінансову підтримку органам місцевого самоврядування з метою організації початкових загальноосвітніх закладів у містах і селах, з якими тією чи іншою мірою була пов'язана їхня господарська діяльність. Благодійники-підприємці будували на власні кошти шкільні приміщення, як почесні попечителі жертвували кошти на їх утримання, надавали земельні ділянки, будівельні матеріали та інше у розпорядження сільських і міських громад, забезпечували учнів навчальними посібниками, одягом і взуттям, оплачували їх навчання. Таким чином, вони зосереджували свою увагу й зусилля на тих питаннях, які вимагали негайного вирішення, насамперед, належного фінансування навчальних закладів та матеріальної підтримки їх учнівського контингенту. Найбільші зусилля у цій справі докладали промисловці цукрової, гірничодобувної і металургійної галузей та купці і їх представницькі об'єднання у великих містах України.

¹ Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр.: Вип. I. – К., 2000. – С.131.

² Труды подсекции статистики X Съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве 21–30 августа 1898 г. – Чернигов, 1900. – С.212–213.

³ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. XII: Екатеринославская губерния. – СПб., 1903. – С.53.

⁴ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – С.150.

⁵ Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. – К., 1972. – С. 41.

⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 707. – Оп. 26. – Спр. 497. – Арк. 1, 4, 8.

⁷ Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С.332–333.

⁸ ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225 (1874). – Спр. 81. – Арк. 1, 4, 6.

⁹ Там само. – Оп. 34. – Спр. 329. – Арк. 1.

¹⁰ Донік О.М. Вказ. праця. – С.154.

¹¹ Торговый Дом «И.Г. Харитоненко с Сыном». – М., 1900. – С.16.

¹² Украина на рубеже тысячелетий. 500 влиятельных личностей: Информационно-биографический справочник: Вып. 1. – Х., 2000. – С.50.

¹³ Описание Мошногогородищенского имения Ее Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашевой / Сост. под ред. П.Р. Слезкина. – К., 1913. – Т. 2. – С.879.

¹⁴ Описание Гутянского имения действительного статского советника Леопольда

Егоровича Кенига. – Ч. 1: Сельское хозяйство и лесоводство. – Х., 1897. – С.78.

¹⁵ Лавров Ю.П. Питання освіти робітників на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії (кінець XIX – початок XX ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Зб. наук. пр.: Вип. 16. – К., 1990. – С. 73.

¹⁶ Лазанська Т.І. Вказ. праця. – С.132.

¹⁷ Володин Г. По следам истории. Очерки из истории Донецкого ордена Ленина металлургического завода имени В.И. Ленина. – Донецк, 1967. – С.32.

¹⁸ Кізченко В.І. Культурний облик пролетариата Украины в период империализма. – К., 1990. – С.19.

¹⁹ Державний архів Луганської області. – Ф. 2. – Оп.1. – Спр. 39. – Арк.8 зв.

²⁰ Михненко А.М. Історія Донбасу. 1861–1945 рр. – Донецьк, 1999. – С.95.

²¹ Татаринов С.И. Бахмут: Очерки истории 1783–1917 гг. – Артемовск, 2001. – С.18.

²² Болсуновський С.М. Катеринослав–Дніпропетровськ – 225 років. Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ, 2001. – С.15.

²³ Донік О.М. Вказ. праця. – С.155.

²⁴ ЦДІАУК. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 1390. – Арк. 46, 49, 55.

²⁵ Там само. – Ф. 707. – Оп. 227 (1899). – Спр. 103. – Арк. 10 зв., 33.

²⁶ Шувалов Р.А. Благотворительная деятельность Г.Г. Маразли // Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – С.53, 69; Карант Г.Н. Одесса, ее окрестности и курорты. Иллюстрированный путеводитель. – Одесса, 1901. – С.81–82, 102.

²⁷ Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. – С. 69.

²⁸ Дидрихсон А.А. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909: XL. – М., 1911. – С.78, 82.

²⁹ Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.). – Х., 1998. – С.44.

³⁰ Десятилетие Народного дома Харьковского Общества грамотности. 1903–1913. – Х., 1913. – С.4, 8.

³¹ Савицкий Н.П., Евстратов П.А. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. – Х.: Тип. Губернского правления, 1896. – С.156–157.

³² Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської. – К., 1979. – С.44.

³³ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX ст.). – К., 1999. – С.224.

³⁴ Шумрикова-Карагодіна Л.П. Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX століття). – 2-е вид. – Дніпропетровськ, 2003. – С.81, 83.

³⁵ Генік С. 150 видатних українок. – Івано-Франківськ, 2003. – С.9.

³⁶ Мухін М.І. Вказ. праця. – С.125.